

13057

МИТАР ПЕШИКАН

СВЕДОЧАНСТВА СРПСКЕ ИСТОРИЈСКЕ
АНТРОПНИМИЈЕ

Отисак из ГЛАСА СССЛХХVII Српске академије наука
и уметности, Одељење језика и књижевности књ. 16

БЕОГРАД

1995

МИТАР ПЕШИКАН

СВЕДОЧАНСТВА СРПСКЕ ИСТОРИЈСКЕ АНТРОПНИМИЈЕ

(Приступна академска беседа одржана на Свечаном скупу Српске академије наука и уметности 30. маја 1995. године)

Прва записана и поуздано установљена српска имена припадају преднемањижким владарским лозама, и одмах су дала прави образац укупног нашег средњовековног именованослова. Превласт и главно место у том узорку има стари двочлани модел, преузет из прасловенског раздобља, али утемељен већ у индоевропском прајезику; поред словенског, тај модел је добро посведочен и у грчком, староиндијском и старогерманском именованослову, али не и у латинском. У лозама старосрпских кнежева, или архоната како их зову грчки извори, то је најзаступљенији узорак: *Вишеслав*, *Радослав*, *Просигој*, *Властимир*, *Хвалимир*, *Мутимир* (тада, у IX веку, име се још изговарало са назалом: *Мжтимиръ*), *Стројимир*, *Прибислав*, *Клонимир*, *Часлав*.

Уз тај главни образац долазе и изведенице од једночланих словенских основа, типа *Велоје*, *Гојник*, *Крајина*, које можемо схватити као прераду имена Велимир, Гојислав, Крајислав или Крајимир, а такође се засведочују скраћена имена *Бран* (од Бранимир, Бранислав или сл.) и *Виш* (од Вишеслав, у очинству или патрониму Вишевић).

Уз та српска словенска имена, која су сасвим слична била и у другим словенским гранама, с примањем хришћанства отворио се пут и за имена из хришћанске традиције (библијска и светитељска), и њих заиста налазимо у помлађим нараштајима преднемањижких кнежевских лоза: *Стефан* — син и *Петар* — синовац Мутимиров, а онда, почетком X века, *Захарија* и *Павле* — унуци Мутимирови и у Захумљу *Михаило* Вишевић.

*

Приближно такав је и укупни српски средњовековни именованослов, с тим што су неки удео стекла и имена која немају ни словенску ни хришћанску прозирну мотивацију, нпр. *Херак* и *Хреља*, а примана су под утицајем балканских старинаца, из њихове ономастичке

традиције. У овом малом и раном преднемањихком узорку видимо да су доста заступљена хришћанска имена (*Петар, Стефан, Захарија, Павле, Михаило*). Али тај смер прераде није био никакав нагао ни убрзан процес. О томе нам сведоче сачувани пописи људи као феудалних обвезника, које имамо у манастирским даровницама из XIV и нешто из XIII века, далеко највише у Дечанској хрисовуљи, са преко 6.000 имена из Метохије, Полимља, Алтина у Албанији и још неких насеобина. А онда још много исцрпнију грађу — од Црногорског приморја до дубоко у Мађарску, и то непрекинуто од села до села — садрже сачувани турски катастри из XV и XVI века.

Ти пописи људских заједница (углавном села и сточарских катуна) откривају нам колики је удео појединих типова имена и који од њих има превагу. Видимо да су имена од словенских основа имала одлучну предност све до краја српске средњовековне државе; у дечанским селима таква имена носило је и до 90% пописаних људи. Она имају одлучну превагу и у првом столећу турске владавине, и тек ће се у позније турско доба догађати да хришћански маркирана несловенска имена у појединим српским срединама надмаше фреквенцију словенских.

*

Значајно је да словенска имена одлучну предност (око 80%) имају и међу људима који се у старосрпским повељама пописују као Власи или влашки катуни. Те су заједнице свакако испрва биле романске, а српске заједнице имале су карактер ратарских села; једне и друге су на неједнак начин укључене у српски феудални систем, па се с том статусном и социјалном разликом трајно одржало и влашко име, и онда кад је изгубило етнички и језички карактер. Превласт словенских имена и жива словенска творба у њима већ од Жичке повеље сведоче о језичкој славизацији катунара, а остаје питање колико су дуго они остајали двојезични, тј. колико се поред прихваћеног српског језика чувао и памтио и влашки романски говор.

Двојезичност се могла одржавати негде дуже а негде краће. У самим именима имамо неке знакове да влашки говор још није био угашен и заборављен код жичких Влаха и у два светоарханђелска катуна (имена *Бун, Букор, Мрћела, Сингур* код жичких Влаха, бројна имена на *-ул* код светоарханђелских Гунцата и надимак *Опаритул* код Синајинаца). Процес посрбљавања влашких катуна био је спонтан, као плод утицаја бројнијег српског живља, свакако и придруживања Срба сточарским заједницама, а судећи по пописима он је био доведен до краја у доба српске државе — са изузетком североистока Србије, где су Власи трајно одржали и језик и особена имена.

У турско доба брдски сточарски крајеви постају најистрајнији носиоци старинског словенског именослова, а термин *Власи* као чисто статусни турски пописи примењују на укупни српски живаљ кад год му признају влашки порески статус. На пример, становници Београдске нахије у првом попису (1528) пописују се као Власи, али се коју годину касније исти људи подвргавају намету спахијских села (тежем него за статус Влаха) и више се не помињу под влашким именом.

*

Како сведоче имена, асимилацијом влашких група некадашња српско-влашка зона претворила се у етнојезички целивиту српску област. Међутим, јужно од линије Ђаковица—Ораховац—Сува Река—Призрен не идентификују се више влашки катун, него се српска села укрштају с насеобинама Арбанаса. За разлику од Влаха, Арбанаси су, чувајући свој језик, одржавали и особен именослов, који се брзо мењао и прерађивао, али је увек одржавао јасан контраст према српској односно ранијој српско-влашкој зони. Зато се за пописане крајеве јасно виде етнојезичке прилике и поуздано се уочава српско-арбанаска етнојезичка граница, као и прелазна зона измењаних насеља. Већ Дечанска хрисовуља садржи парцијална сведочанства, за само Дечанско властелинство, на коме су постојале само три арбанаске насеобине. Потпуно пак слику за сав простор српско-арбанаског додира предочавају турски пописи из XV и XVI века, кад се савладају тешкоће раччитавања недовољно јасних графиција писарске арабице, као и убикације и идентификације пописаних насеља.

Како се са објављивањем турских пописа кренуло тек пре две-три деценије, ови извори су дуго остали неискоришћени, па су и оцене о етничким приликама морале бити хипотетичне и без егзактног осlonца, а одсуство обелодањених и обрађених података отварао је простор и за произвољна и политички мотивисана претеривања. Нарочито је упорно, у грубом раскорак са истином, заступана теза да су већ у средњем веку и на почетку турскога доба Арбанаси чинили главнину живља у Метохији и на Косову.

Поређење дечанског и турских пописа показује да је на дечанским поседима на тлу средње Метохије и Алтина — за разлику од релативно поштеђеног Полимља — турска најезда имала ефекат сатирања и прогона, тако да се српски живаљ веома проредио изнад Ђаковице и западно од ње, с обе стране данашње државне границе. Може се закључити да су Арбанаси — као брђани и сточари — боље издржали вал турског освајања, па је у односу на стање у доба дизања Дечана приметно ширење њихових насеља у Алтину и на југу Метохије — уз поречје Рибнице (данашњег Ереника) и Белог Дрима. Ипак је то померање етничке границе у XVI веку још увек имало ограничен досег, не прелазећи границе метохијског југа, ни као мешовита зона, док су сав север Метохије, до линије Дечани—Козник—Ораховац—Сува Река, и целокупно Косово (са изузетком само неких махала у рударским центрима — Јањеви и Трепчи) захватала компактна српска насеља.

Егзактно и поуздано утврђивање српско-арбанаске етнојезичке границе и граничног појаса у XV и XVI веку представља главни резултат досадашње обраде грађе раних турских пописа на нашем југу. Они истовремено сведоче до које је мере тада била допрла албанизација словенског односно српског живља, који је — судећи по густој словенској топонимији — раније био интензивно проткао северну Албанију.¹

¹ Српско-арбанаска етнојезичка граница, на основу турских пописа, утврђивана је (поред неколико краћих прилога) у два мојим синтетичким обрада-

*

И по другим крајевима турске освајачке продоре пратили су такоређи у столу систематски пописи свих насеобина и у њима свих пунолетних мушкараца (делом и удовица), а било је доста и поновљених и ажурираних пописа. Од посебног су значаја за српску историју пописи пречанских крајева широм Панонског базена у XVI веку. Историјска истраживања богато су документовала српски живаљ и српске пределе преко Саве и Дунава и у вековима пре Велике сеобе. Многи подаци предочени су у садржајним монографијама Алексе Ивића и у послератно доба Душана Поповића.² Остао је, ипак, мање документован XVI век, а управо из тога века, из његове средине и друге половине, имамо најпотпунија и најсистематичнија сведочанства о становништву, садржана у поименичним турским пописима. Они су били непотпуно познати и зато мало коришћени у досадашњим историографским синтезама.

Сада, међутим, имамо на располагању два недавно објављена пописа — Сремског санџака из 1566/67, који је објавио амерички оријенталист Брус Мекгауен, и југа Бачке из пописа Сегединског санџака, сачињеног средином XVI века, који су објавили Бранислав Ђурђев и Олга Зиројевић.³ Знатно подробије податке о Бачкој даје један нешто каснији попис Сегединског санџака, који је у мађарској историографији датиран 1590-ом годином; фотокопију оригинала допринио сам из Архива Србије, где се овај попис води под оквирном датацијом 1566/1574. године, али ће — судећи по потпуном разилажењу личних имена од оних у првом попису — бити вероватнија она каснија датација (1590). За потпуније сагледавање ситуације користио сам, такође у фотокопијама рукописа, пописе Пожешког санџака из 1579. године и Темишварског санџака из 1566/7 (где је од наших предела укључена нахија Панчево и вршачки крај), као и неке пописе са севера Србије.

ма — М. Пешикан: *Зетско-хумско-рашка имена на почетку турскога доба*, Ономатолошки прилози САНУ III (1—120), IV (1—136), V (1—182), 1982—1984, и М. Пешикан: *Стара имена из доњег Подримља*, Ономат. прилози САНУ VII (1—119), 1986; уп. још М. Пешикан: *Именослов косовских варошких и рударских центара у другој половини XVI века*, Косовско-метохијски зборник I, САНУ, 1990 (123—132). — Врло су непрецизне раније објављиване карте Дечанског властелинства, укључујући и ону у *Историји српског народа I*, стр. 504/505. Рад на убикацији дечанскихседа и њихових међаша омогућио је много прецизније утврђивање простирања властелинства; уп. М. Пешикан: *О опсегу средњовековног Дечанског властелинства* (с картом), Зборник за филологију и лингвистику МС XXVII—XXVIII, за 1984—1985 (621—623).

² Алекса Ивић: *Историја Срба у Војводини (од најстаријих времена до оснивања Потиско-поморшке границе 1703)*, Матица српска, Н. Сад 1929. — Душан Ј. Поповић: *Срби у Бачкој до краја XVIII века (историја насеља и становништва)*, Посебна издања САН СХСIII, Београд 1952 (у истој књизи и грађа Ж. Сечанског, с пописима Бачке из XVIII в.).

³ Bruce W. McGowan: *Sirem sancağı mufassal tahrir defteri* (TD 549, BVA, Istanbul), Анкара 1983. Одломак овог сремског пописа објавио је раније Хазим Шабановић (*Турски извори за историју Београда*, Београд 1964, стр. 578—601), од ког сам преузео датацију споменика. — За Бачку уп. Бранислав Ђурђев и Олга Зиројевић: *Опширни дефтер Сегединског санџака*, Мешовита грађа XVII—XVIII, 7—57, изд. Историјски институт, Београд 1988 (објављен је попис нахија Бачка међа и Тител). Овај рад доста ми је помогао у идентификацији бачких места у каснијем Попису (из 1590).

Речитост и етничка индикативност ових сведочанстава осигурана је врло јасном препознатљивошћу именослова који је у то доба владао на српском северу. Он не само да је у јасном контрасту с мађарским именима, која се одликују обликом и потпуно развијеним системом презимена (писана су, као и данас, испред имена), него се јасно разликује и од старославонског католичког именослова, својственог живљу који је дуго живео у државној, верској и културној заједници с Мађарима и који ће се интегрисати у хрватску нацију.

Овај старославонски именослов, начелно западнији (мада су настала и географска преплитања) радикално је потиснуо имена од словенских основа, сводећи их испод 10%. Свакако је то последица норме католичке цркве, која је тражила светачка и библијска имена, као и мађарског утицаја, који даје јак белег славонском хрватском именослову. Од народних словенских имена још се добро одржавају *Живко* и *Вук*, можда због заштитне намене, а у доминантна имена спадају *Анбруш*, *Андријаш*, *Антол*, *Балаж* и *Блаж*, *Берта*, *Гал*, *Гашпар*, *Гргур* или *Грегор*, *Имре*, *Иштван*, *Мартин*, *Матијаш*, *Мика*, *Ферен(а)ц*, *Хабијан*.

У источном, српском типу ових имена практично нема, а обично и више од половине људи носи имена од словенских основа, нарочито од *Рад-* и *Вук-*. И несловенска имена разликују се својим инвентаром од западних, мада има и неких подударана. Тако су у оба типа обична имена од основе *Ђур-*, затим *Петар* и *Иван*, али су за источни тип маркантна имена *Јован*, *Тодор*, *Субота*, *Лазар*, *Манојло*, *Дамјан*, која једва да су потврђена у насељима са западним панонским именословом.

Овај источнији тип владао је у другој половини XVI века у целом Смедеревском санџаку (који се протезао од Златибора до иза Велике Мораве) и у Мачви, као и у нашем Банату колико имамо увида у пописе. У Срему он је компактно захватао сав простор источно од Илока, уз нешто измешаности у Карловцима као највећем средишту. Мешовити појас протезао се од Раче на Сави ка Вуковару и даље до близу Осиека. Даље ка западу долази компактна зона старославонског именослова, чији се ареал очигледно подудара (наравно, уз нека историјски настала померања граница) са данашњом зоном славонског дијалекта, својственог славонским Хрватима. На западу Славоније, између Песуња и Драве (тј. с обе стране Папука), опет је посведочена зона српског именослова. Посавски и подравски део старославонског именског ареала тада је још био међусобно повезан, за разлику од зона славонског дијалекта у наше доба.⁴

*

За разлику од западног Срема и Славоније, Бачка у то доба нема никакве битније подвојености, него је готово сву прекрива

⁴ За подробније податке о овоме уп. М. Пешикан: *Укрштање ономастикона у Срему и Славонији у другој половини XVI века*, Зборник ЈОК VI (САНУ, Научни скупови XXXVII, Београд 1987), 371—377.

именослов српског типа. У попису из 1590. нахија Тител има 41 насеобину, Суботица (записана као Суботка или Соботка) 36, Бач 124. Сомбор 104, а све имају именослов српског типа осим неколико насеља у нахијама Сомбор и Бач, у којима влада или преовлађује именослов старославонског типа. То су места Колут, Доњи Моноштор, Горње Сантово, Нађ Сонга и Вајска у Сомборској нахији и Бач, Нађ Плавна и Букин у нахији Бач, а концентриску се уз Дунав од предела Бездана до наспрам Вуковара. Спадају, дакле, у предео који ће се у каснијој етнографској регионализацији називати *ш о к а ч к и м*; назив *Шокац* употребљавао се и у XVI веку, али не знамо да ли се примењивао на овај предео.

У осталих преко 200 насебина нахија Сомбор и Бач, као и у свим насељима нахија Тител и Суботица владао је именослов источног, српског типа. Његова зона није се прекидала на данашњој граници, него је владао и у нахији Баја у већини места (27 од укупно 32), а и у Сегединској нахији, којој је припадало и десно Потисје око Сенте, прекорачивао је данашњу границу. Укупно се у шест бачких нахија (укључујући Бајску и Сегединску) набраја у овом попису близу 350 насебина са именословом српског типа.

При томе, с ову страну данашње државне границе није тада било ниједне бачке насебине коју је настањивао мађарски живаљ. Ово одсуство мађарских насеља на простору данашње Војводине у XVI веку било је, разуме се, непосредна последица турских харања и турске најезде. О њиховом ранијем постојању уверљиво сведочи топонимија, која је у овим пописима у изразитом контрасту са антропонимијом. Нису нимало ретка имена места типа *Киш Хеђош* и *Нађ Хеђош*, *Сент Миклош* и *Сент Кираљ*, хибридно *Киш Добра* итд. — а у њима доследна српска антропонимија.

*

Турски пописи из XVI века не откривају присуство Буњеваца у Бачкој. Да их је било, то би се морало приметно одразити на именослову, јер би у другој половини XVI века у свакој католичкој групацији морао бити уочљив одраз католичке именословне норме и обичаја. У то нас уверава не само посматрање славонског именослова, о коме смо говорили, него и околине Тузле 1548. године (према снимку) и Клишког санцака (предела Далмације и залеђа) 1574. године (за који ми је Фехим Спахо својевремено уступио на увид свој рукопис превода пописа). У овим јужнијим крајевима контраст према источном типу није тако изразит као у панонским, али је верска марканост ипак уочљива. Међу доминантна католичка имена спадају нпр. *Андрија* (око Тузле *Андријаш*), *Блаж*, *Бартол*, *Гргуур*, *Мартин*, *Миховил*, *Матија*, *Матијаш* и други деривати овог имена, око Тузле *Франо*, у Далмацији *Јурај* и др.

Нити таквих специфичности, нити пак имена која из каснијих раздобља знамо као маркантна буњевачка (*Мате*, *Фрањо*, *Бариша*, *Стипан* и др.) нема у XVI веку у пописима места касније познатих као буњевачка станишта, као што су Суботица, Бајмок (у попису: Нови Бајмок), Чонопља код Сомбора. За пример узмимо имена из Чонопље (лична имена и очинства) записана 1590: *Алекса*, *Вранеш* 3,

Вујин, 2, Вукац 2, Вукман 2, Вукола, Вуча, Вучић, Горица, Дмитре, Драги, Драгић, Ђур(а)ђ, Жарко, Илија, Јован 3, Која, Којчин, Косора, Костадин, Кузма, Лазар, Милош, Милета, Милић 2, Милосав, Матеј, Никола 3, Новак 2, Обрад 2, Паун, Петар, Петре, Раденко 3, Радич, Радман, Радо и Радовић, Радован 3, Радом, Радосав 3, Радул 4, Радула, Славен, Степан, Угљеша, Херак.

Како видимо, имамо овде типичан узорак тадашњег српског ономастикона какав је владао на обе стране Саве и Дунава, без икаквог белега који би морали донети Буњевци као католици из Динарја. Разуме се, сасвим је могућно да су у бурним збивањима XV и почетка XVI века доспевале до Војводине и поједине групе Буњеваца, али им збивања током XVI века нису допустила да се одрже. Досељење предака данашњих Буњеваца уследило је, свакако, у XVII веку, о чему постоје и историјски подаци. Они су имали и одржавали своје именословне специфичности, иако се временом, у заједничком живљењу и дељењу сличне нимало лаке крајишничке судбине, ублажавао контраст њиховог именослова у односу на пречанске Србе и на старославонски тип у шокачком крају дуж Дунава.

*

И кад не бисмо имали историјске податке о миграцијама с југа на север, морали бисмо их претпоставити на основу потпуне подударности именослова на обема странама Саве и Дунава, све до севера Бачке. То важи за велику већину бачких насеља, а извесно одступање (у оквиру источног именског типа) уочено је у мањем броју места, углавном у Тителској нахији (Мартинци, Бози, Борон, Мошорин, Пашка, Полатиште), а слични су им Врбас и Бодоњ у Бачкој нахији. Ономастикон је и овде јасно источног типа, али се разликује од доминантног по знатно већем степену християнизације (у наведеним тителским местима је мање од 15% имена од словенских основа). По овоме се именослов ових места разликује како од преовлађујућег бачког и сремског тако и од шумадијског, подринског и дубљег србијанског; могли бисмо га идентификовати као старопречански српски подтип, својствен становништву које је вероватно дуже живело у угарском окружењу и зато више захваћен процесом християнизације имена.

Међутим, ово су мање и локалне варијације, а иначе је на простору Војводине доминирао исти ономастикон који можемо пратити све до српског југа.

*

Као битно за историјску стратиграфију, можемо закључити да је XVI век био врхунац етничке компактности пречанских Срба на бачком и ширем војвођанском простору. У XVII веку уследиће велика страдања и расељавања, што ће резултирати опустелашћу великог броја насеља, а потом и досељавањима, у којима се ранијем главном правцу с југа придружују и миграције са хрватске, мађарске и немачке стране. Стање из XVI века битно је и за историјску дијалектологију, јер се у јединству именослова одражава и наста-

нак шумадијско-војвођанског дијалекта, који ће дати главни белег српском језику на његовом екавском крилу.

Истовремени славонски пописи сведоче да тамо српска зона још није била дошла до свог врхунца, који је досеђут касније у доба Војне границе, али је на западу Славоније већ у XVI веку била установљена компактна српска зона, која ће таква остати све до нашега доба и овог Крајишког рата (да га за ову прилику тако назовемо).

*

Већ ово што је крајње сажето речено о турским пописима сведочи да су они голема ризница битних података, грађа важна не само за ономастикон као део језичке материје и живота језика него и за укупну националну историју — етничку, популациону, језичку, верску, културну, економску (из структуре дажбина може се направити нпр. подробна карта старог виноградарства), за укупну спознају наше прошлости. Ти су се извори почели уводити у издавачке програме с великим закашњењем и не увек у довољној критичкој научној припреми, те даљи рад на том пољу спада у преке задатке наше хуманистичке науке. За њега је најпре потребно да се колико год се могне прибављају и архивирају добри снимци дефтера из турских архива; а онда и уроњавање у сложену палеографију турских пописа, који више него на нормалне документе у европским писмима личе на својеврсну стенографију, у којој су многе појединости читања и одгонетања остављене структуралној логици и вероватноћи; такође трагање за идентификацијом и убикацијом пописаних места, јер се грешке у тим поступцима претварају у фиктивне јединице грађе, у замке и дезинформације. А све то изискује пажњу не само оријенталиста него и других зналаца ономастичке и историјске материје.

Српски историјски именослов већ својом природом, својом речитошћу и индикативношћу заслужује таква прегнућа. У нашем словенском суседству на католичкој страни индикативност имена смањена је верском нормом, јер је католичка црква тражила библијска и светачка имена. Још строжу верску норму и програмске забране доносила је исламизација, јер су за проверене била обавезна оријентална имена. У већине турских писара утајено је чак и очево име нових муслимана, јер се — да се не би натруњивала верска маркираност — замењује општом формулом „син Абдулаха“, тј. 'син раба божјег', чиме се потпуно гаси сваки белег њиховог језика и рода. Ипак и таква имена остају историјски индикативна, јер се по броју и уделу тих наречених „синова Абдулаха“ види ток исламизације; о њој поједини писари остављају и директнија сведочанства — пре свега они који не преправљају очево име (остављајући нпр. „Махмуд син Вукосава“ или у арбанаским срединама „син Ђона“) или они који изричито мартирају нове муслимане (неки и нашим народним термином 'потурица'). Иако ће и у развоју муслиманских имена изворни домаћи језик уткивати свој белег (у творби хипокористика, надимака и презимена), верска норма је радикално пресекала континуитет именослова и спутала његову индикативност и информативност.

За разлику од католичког и поготово муслиманског именованослова, а и у православном простору за разлику од руских имена, која су својевремено христјанизована црквеном нормом — српски историјски именованослов није у време о ком говоримо имао програмских обавеза и забрана, него је био подложен само спонтаним развојним процесима — језичким, културолошким и специфичним ономастичким. Том својом неспутаном аутентичношћу он нас још више обавезује на свестрану обраду његове грађе — речничку, структуралну, стратиграфску и геоллингвистичку, чиме ћемо доћи и до егзактнијих и свестранијих спознаја наше укупне историје.